

Әлметова Ә.С.,

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің
п. ф. д., профессоры, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: assipat@mail.ru

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ СТЕРЕОТИП

Мақалада халықтың ұлттық ділінен туындайтын стереотиптер туралы және олардың әлемнің тілдік бейнесімен тамырластығы туралы айтылады. Стереотиптердің түрлері, өзіндік ерекшеліктері, талдау әдістері баяндала келіп, стереотиптердің әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасуында ролінің зор екені сөз болады. Бұл екі категорияға берілген айқындамаларда ортақтық, ұқсастық бар екені дәлелденеді. Қазақ бөлімі мен орыс бөлімінде оқитын студенттер арасында эксперименттер жүргізу арқылы (стереотиптерді талдау әдістері бойынша) студенттердің стереотиптер мағынасын түсінуі, өзінің санасында орнықтыруы, өз сөзінде қолдана алуы анықталады. Эксперимент нәтижесі талданып, жіберілген қателіктердің себептері көрсетіледі. Мақаладағы ой кез келген этностың әлем бейнесі туралы пайымы стереотиптер үшін іргетас ролін атқара алатындығымен және стереотиптерді немесе өзге де лингвокультуремаларды талдау ұлттық мәдениеттің өзіндік айырмашылығы мен ерекшелігін, өзгешелігін түсінуге көмектесе алатындығымен тұжырымдалады.

Түйін сөздер: әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі, стереотип, стереотип түрлері, талдау әдістері, ұлттық өзгешелік, ерекшелік, айырмашылық, ұлттық діл, тамырластық, ортақтық, ұқсастық, іргетас.

Almetova A.S.,

Kazakh Abilay khan university of international relations and world languages DSc, Professor,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: assipat@mail.ru

Language view of the world and stereotype

This article deals with types of stereotypes generated from the national mentality of the people and associated with the linguistic view of the world. The article emphasizes that there are similarities in the definition between these two categories. In the theoretical part of the article the author tells about an experiment with students of the Kazakh and Russian branches on the method of analysis of stereotypes. At the request of the experiment, students understand the meanings of stereotypes, use them in speech, and fix stereotypes in linguistic consciousness. The result of the expert is analyzed, as well as the reasons for mistakes made by students. The article concludes that the concepts of the world's linguistic view serve as a foundation for studying stereotypes, and the ability to analyze each linguoculture will help to consolidate the distinctive features and peculiarities of the national culture in the consciousness of the ethnos.

Key words: view of the world, language view of the world, stereotype, types of stereotype, methods of analysis, similarities and national differences, national characteristics, national mentality, language connections, foundation.

Алметова А.С.,

д. п. н. профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, e-mail: assipat@mail.ru

Языковая картина мира и стереотип

В статье рассматриваются виды стереотипов, порождаемые из национального менталитета народа и связанные с языковой картиной мира. Вместе с тем изложены мысли об огромной роли стереотипов в формировании языковой картины мира, об их особенностях, о методах их анализа. В статье подчеркивается, что есть сходства в определении между этими двумя категориями.

В теоретической части статьи автор рассказывает о проведенном эксперименте со студентами казахского и русского отделений по методу анализа стереотипов. По требованию эксперимента выявляется понимание студентами значений стереотипов, использование их в речи, закрепление стереотипов в языковом сознании. Проанализирован результат эксперимента, а также выявлены причины допускаемых студентами ошибок. В статье делается вывод о том, что понятия о языковой картине мира служат фундаментом для изучения стереотипов, а умение анализировать каждую лингвокультуру поможет закрепить в сознании этноса отличительные черты и особенности национальной культуры.

Ключевые слова: картина мира, языковая картина мира, стереотип, виды стереотипов, методы анализа, сходство и национальные различия, национальные особенности, национальный менталитет, языковые связи, фундамент.

Кіріспе

Халықтың әлемді танып білуі, дүниетанымы ешкімге ұқсамайтынын, өзіндік жекелігімен ерекшеленетінін зерттеулер нәтижесі көрсетіп келеді. Әр халық әлемді өзінше, өзінің табиғатты, әлемді көру, тану деңгейіне қарай түсініп қабылдайды. Әлемді танып білу мен көріп қабылдауға байланысты әр ұлттың мәдениеті басқа мәдениеттен окшауланады. Сондай-ақ әрбір тіл иесінің санасында оның өзіне ғана тән ешкімге ұқсамайтын әлемнің тілдік бейнесі өмір сүреді. Ол сол арқылы әлемді көріп біледі, таниды. Демек, әлемнің тілдік бейнесі – тілдік бірліктер түрінде сақталған білімдер жиынтығы.

Ю.Д. Апресян әлемнің тілдік бейнесін әлемнің балаң, таза бейнесі деп сендіруге тырысады. Оның ойынша, әлемнің тілдік бейнесі шынайылық туралы объективті білімді толықтырады, кейде оны бұрмалап түсіндіреді. Белгілі нәрсе: адамның әлемді танып білуі қателіксіз, шатаусыз болмайды. Ал адамның әлемнің концептуальды бейнесі жөніндегі түсінік-пайымы үнемі өзгеріп отырады, соған қарамастан әлемнің тілдік бейнесі өз жадында адамның әлемді танып білуіндегі қателіктер мен шатасуларды ұзақ уақыт сақтай береді [1].

Адам өзін қоршаған әлемді тану барысында белгілі бір затты не құбылысты немесе сол заттың өзіне тән қасиеттерін ғана елестетіп, не сол елестетулерді ғана жинақтап қоймайды, сонымен бірге сол қасиеттердің өздері туралы да ойланады, оны да көз алдына елестетеді. Себебі ол қасиеттердің де әрқайсысының өздеріне тән ерекшеліктері бар және бір қасиеттің өзі әр затқа телінгенде әрқилы болып өзгеруімен бірге, өзі телінген затқа ғана тән қызметі тағы бар. Мысалы, адам шөп жасыл (қазақша көк), қан қызыл деп қана қоймайды ғой. Жасыл деген не, қызыл деген не, дейтін сұраққа да өзінше жауап беріп, қорытынды да жасайды. Мысалы, қан қызыл, ол адамда да, жануар да солай. Адам да, жа-

нуар да туады және өледі дей келіп, туу мен өлуге арналған образдар, концептілер бұлардың негізінде стереотиптер жасайды. Жалпы алғанда әлем бейнесінде «жүру» деген не, «жүгіру» деген не, «ұшу» деген не, «қону» деген не, «үнемі» деген не, «кенеттен» деген не, «уақыт» деген не, «кеңістік» деген не, тағы да осылар сияқты, басқа да толып жатқан ұғым мен түсініктердің өзіндік образдары болуы тиіс. Егер заттың образы немесе стереотиптің бойына оған тән ерекшеліктер жинақталатын болса, онда оған қатысты әрекеттер мен жағдайлар олардың уақыттық-кеңістіктік сипаттарынан тұратынын байқау қиын емес [2].

«Әлемнің тілдік бейнесі» терминін белгілі бір ұғым төңірегіндегі көптеген топшылаулар мен түсініктердің, жасалған талдаулар мен оларды сұрыптаулардың кешенді жиынтығы, қорытындысы деп қабылдауға болатынын айттық. Этнолингвистикадағы «стереотип» ұғымына берілген интерпретация да белгілі бір зат туралы жинақталған топшылаулар мен пайым-түсініктердің, оларды талдаулардың жиынтығы ретінде түсініледі [2]. Мысалы, «Ай» сөзін алып қарасак: «Ай – Жердің серігі», «Айда өмір бар», «Толған айдай толықсу», «Уақытты ай күнтізбесімен есептеу», «Айдың әрбір жаңасы немесе оның жаңадан тууы, толысуы, батуы адамның көңіл-күйіне әсер етеді» дейтін қалыптасқан топшылаулардан, я болмаса ел арасында айтылатын пайым-түсініктерден адамның әлемді танып білуі, әлемнің тілдік бейнесі келіп шығады. Ал осындай пайымдаулар – белгілі бір сөзді стереотип деңгейінде тануға, мойындауға болатынының дәлелі. Демек, жоғарыдағы мысал «ай» сөзінің стереотип ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Сондықтан стереотиптерді белгілі бір деңгейде адамның білімін көрсете алатын құрылым деп санауға немесе өмірлік тәжірибесінен түйген ойы, жасаған тұжырымы деп түсінуге болады, себебі стереотип – тіл иесінің санасында пайда болып,

тілінде көрініс табатын оның ұлттық ділінің көрінісі. Сөзімізге дәлел ретінде ғалым Е. Бартминьскийдің өзінің сөздігінің мазмұнына космостық элементтері (күн, ай, жұлдыз, аспан т.б.) бар, табиғат элементтері (жер, су, тас, металл т.б.) бар мақалалар кіргізгенін айтуға болады. Зерттеушінің айтуынша, осы аттары аталған мәселелер әлемнің тілдік бейнесінің фрагменттеріне сәйкес ұсынылатын көрінеді [3].

Стереотиптер – белгілі әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар. Әдетте олар эмоционалды бояуға қаныққан, тұрақтылығымен ерекшеленеді. Олар белгілі бір құбылысқа адамның әлеуметтік шарттар мен өмірлік тәжірибесі нәтижесінде көз жеткізген қарым-қатынасын білдіреді. Стереотип тіл-тілде лингвомәдениеттанулық концепт формасы түрінде өмір сүреді. Ал лингвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен, екселген, сол қоғам өкілдерінің айрықша тәжірибесі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде стереотиптерді тіл иесі халықтың санасында пайда болып, тілінде көрініс табатын білім құрылымының көрсеткіші деуге негіз бар. Мәскеу этнолингвистикалық мектебі дәстүрінде стереотиптерге сол тілдің мәдениетін көрсететін өзінше бір құбылыс ретінде қарайды. Осыған байланысты сол тіл мәдениетіндегі семантикалық белгілер зерттеу объектісі деңгейіне көтеріледі. Мұндайда тілдік те, тілдік емес те стереотиптер бой көрсетуі мүмкін. Жалпы әлем бейнесі құрылымында әлемнің мәдени бейнесі дейтін де түсінік бар. Стереотиптердің өзіндік табиғатын зерттеген О.С. Чеснокованың пікіріне сүйенсек, стереотиптер әр адамның ана тілі мен сол халық мәдениетіндегі құндылықтар мен әдептілік нормаларынан, сол адам өсіп-өнген мәдени орта ықпалынан жасалып, қалыптасады. Ал өзге мәдени орта, өзге тіл, басқа ел мәдениетіндегі нормалар мен құндылықтар әлемнің мәдени бейнесінің екінші жағын ұсынады [4].

Этнолингвистикадағы «стереотип» ұғымына берілген интерпретацияға зер салсақ, стереотип – адамның көрген-білгенінен ойға түйгендері, жинақталған топшылаулар мен пайым-түсініктердің, оларды талдаулардың кешенді жиынтығы. Сол сияқты «әлемнің тілдік бейнесі» терминін де белгілі бір ұғым төңірегіндегі көптеген топшылаулар мен түсініктердің, жасалған талдаулар мен оларды сұрыптаулардың сығындысы немесе сол жинақталған ойлардың қорытындысы деп түсінуге болады. Мысалы, әлем халықтары арасында кең тараған, неге

екені белгісіз, ағылшындардың ұстамдылығы, немістердің тәртіп пен тазалықты жақсы көретіні, ұйымдастыру қабылеттерінің күштілігі, бірақ ойлау қабылеттерінің шектеулі болатыны туралы, француздардың жеңілтектіктері, вионы, әйелді және қыдыруды ұнататыны туралы, американдықтардың бай, жомарт, өздеріне сенімді келетіні туралы, жапондықтардың еңбексүйгіштігі, шотландықтардың үнемшілдігі кейде тіпті сараңдығы туралы қалыптасқан түсініктер бар. Бұлар әрбір этностың бойында кездесетін толып жатқан қасиеттердің ішіндегі ең көзге қатты шалынатын басымдыққа ие қасиетін танып байқаудан туындаса керек. Аталған қасиеттер сол халықты ұлт ретінде де ерекшелейді.

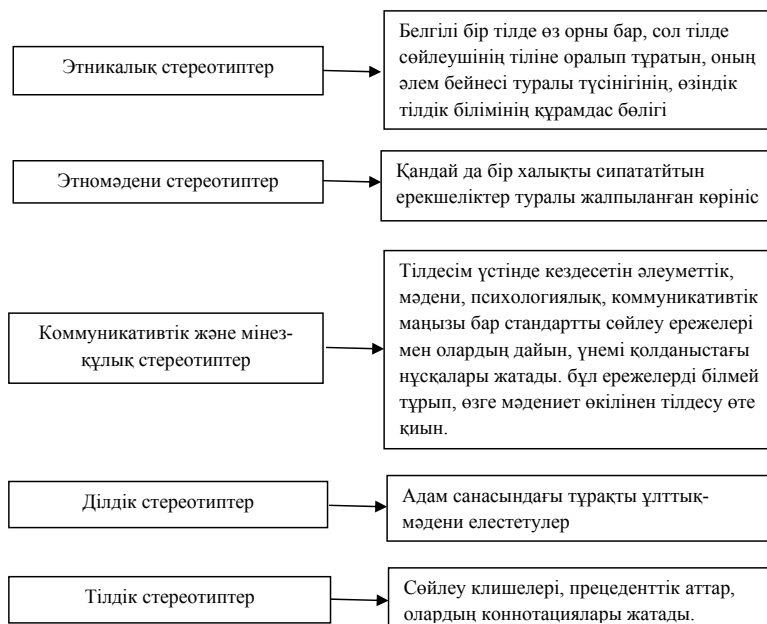
Қазіргі әдістемеде оқытып үйретуге лингвомәдениеттанулық тұрғыдан келу дейтін бағыт бар екені белгілі. Стереотиптерді оқып-үйренуге лингвомәдениеттанулық тұрғыдан келу тілдік материалдарға басқа ракурстан қарауға мүмкіндік береді: жеке тілдік тұлғаны не тілдік ұжымды мәдениет феномені деп тану қажеттігі пайда болады немесе оларды сол тілдің «мәдени-тілдік және қатысымдық-әрекеттік құндылықтарының (білім, ұстанымдар, сол халықтың мінез-құлық реакциялары) иесі» деп түсіну керектігі туындайды. Сонымен бірге, стереотиптерді оқытып-үйрету ісіне лингвомәдениеттанулық тұрғыдан келу тілдік қатынасты айрықша мәдени код деп сипаттауға мүмкіндік береді, себебі ол тілдесімнің ұлттық ерекшелігі бар маркерлерін, сол халықтың тілдесім үстіндегі мінез-құлқын бөліп көрсетуге ықпал етеді. Тілдесім үстінде кездесетін стереотиптерге лингвомәдениеттанулық тұрғыдан келу жеке тұлғаны немесе белгілі бір ұжымды мәдениет феномені ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін болса, онда бұл құбылысты Карасиктің пікіріне сүйене отырып, былай көрсетуге болады: «Жеке тұлғаны немесе ұжымды белгілі бір тілдегі білім мен тілдесім үлгілерін, сол тіл иесі халық түсінігіндегі құндылықтар жүйесі мен мінез-құлық нормаларын мәдени-тілдік және коммуникативтік-әрекеттік тұрғыдан тасымалдаушы деп қарауға болады» [5]. Сонымен бірге лингвомәдениеттанулық көзқарас сұхбаттаса отырып пікір алмасуды немесе тілдесім үстіндегі пікір алмасуларды белгілі бір тілде сөйлеушілердің өзіндік мәдени ерекшелігі бар бояуларына қаныққан сөйлесу, тілдесу үлгілері негізінде орныққан сол халықтың мәдени коды деп түсіндіреді екен. Осыған сәйкес сөйлеу мәдениетін «...өзіндік ішкі заңдылықтары

бар білім» деп қарайтын зерттеушілер де бар екен. [6]. Егер осы пікірге ден қойсақ, онда мұндай заңдылықтарды әрбір халықтың ұлттық ділінен, жан-дүниесінің қатпарларынан, әлеуметтендіру тәсілдерінен, сол тіл иесі халықтың алғашқы сөйлеу тәжірибелерінен іздеу керек деген тоқтамға келуге болады. Кейбір зерттеушілер тілдесім үстіндегі стереотиптерді концептуальдық және әлемнің тілдік бейнесінің фрагменттері деп қарайды да, оларды «әлемнің тілдік бейнесі», «концепт», «аялық білім», «прецеденттік есім», «ұлттық-мәдени

коннотация» ұғымдарымен өзара байланыстыра, біріктіре талдайды. Кез келген халық тіліндегі стереотиптер – сол ұлт мәдениетінің белгісі. Себебі адамның әлемді танып-білуі оны қоршаған мәдени кеңістіктің ықпалымен қалыптасады.

Зерттеушілер стереотиптерді бірнеше түрге бөледі. Олардың қатарында әлеуметтік стереотиптер, этникалық стереотиптер, мәдени стереотиптер, тілдік стереотиптер, ділдік стереотиптер, қарым-қатынас және мінез-құлық стереотиптері дейтін стереотип түрлері бар.

1-кесте – Стереотип түрлері

Этникалық стереотиптер дәстүрлі мәдениет жүйесіндегі фольклор туындылары мен аңыздар негізінде қалыптасқан бейнелер негізінде жасалады. Этникалық стереотиптерді зерттеумен этнографтар, этнологтар, мәдениеттанушылар, фольклористер, этнолингвистер айналысады. Психолог Ю.А. Клейнердің айтуынша этникалық стереотип «... өз ұлты мен өзге ұлттық топтарға байланысты қалыптасқан халық санасындағы бейне. Әдетте мұндай суреттер немесе түсініктер қоғамда кең тарауға бейім, соған сәйкесінше, стереотиптер өте қарапайым және объективті шындыққа сенгіш келеді» [7].

Этномәдени стереотиптер бағыты бойынша этноәлеуметтік стереотиптерге ұқсас, алайда оларға қарағанда неғұрлым жалпы сипатқа ие. Этномәдени стереотиптер кең таралған,

сондықтан жиі қайталанатын және тұрақты. В.А. Маслова: «...этномәдени стереотиптер – бұл қандай да бір халықты сипаттайтын ерекшеліктер туралы жалпыланған көрініс», – дейді [8].

Коммуникативтік және мінез-құлық стереотиптері әлеуметтік, мәдени, психологиялық, коммуникативтік мазмұндағы сөйлеу әрекетінің стандартты ережелерін қамтиды. Бұл ережелерді білмей тұрып өзге мәдениет өкілімен тілдесу қиын. Стереотиптенген мінез-құлыққа сіңген ережелер жеке тұлғалық мінез-құлық пен пайым-түсініктің астарында, әртүрлі қоғамдық мәселелердің қабаттарында, адамның кәсібіне байланысты, адамзаттық деңгейде, жекелеген қоғамдық формацияларда, ұлттық мәдени деңгейлерде әртүрлі қалыпта көріне береді [9].

Ділдік стереотиптер адамды қоршаған әлемнің фрагменттері, жеке тұлға санасында орныққан шынайы өмір елестері нәтижесінің көрінісі немесе оның ділдік «бейнесі», басқаша айтсақ, әлем бейнесінің белгілі бір аймағына ғана тән түсінік немесе ұғым [10].

Тілдік стереотиптер тілді меңгеру деңгейіне қарай айқындалады. Оған қазақ тілінің сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерді, сөйлеу клишелерін, прецеденттік аттарды білу, олардың мағыналарын түсіну жатады.

Эксперимент

Ғалымдар пікіріне қарағанда, тілдесім үстінде кездесетін стереотиптердің этномәдени аспектідегі мағынасына көз жүгірту тілдің этномәдени ерекшеліктерін өлшеу әдістеріне жүгінуге мәжбүрлейді. Ондай әдістер қатарына мына төмендегі әдіс түрлерін жатқызуға болады:

а) белгілі бір мәдениетке ғана тән ерекше сөздер мен ұғымдарды суреттеп көрсету және мұндай сөздердің маңайына мағынасы жағынан өзіне жақын сөздер мен айтылыстарды топтастыру;

ә) тұрақты сөз тіркестерін талдау – белгілі бір мәдениеттегі бір тірек сөздің маңайына топтасқан бірнеше тұрақты сөз тіркестерін алып, талдау (мысалы «жүрек» т.б.)

Тілдің этномәдени ерекшеліктерін өлшеу әдістеріне сүйене отырып, стереотиптердің этномәдени аспектідегі мағынасын анықтау үшін берілген арнайы кестені толтырту арқылы студенттердің (қазақ бөлімінде оқитын студенттер мен орыс бөлімі студенттері) арасында эксперимент жұмыстары жүргізілді.

Экспериментке қатысқан студенттердің саны – 40, олардың 20-сы – қазақ тілін еркін меңгерген, қазақ тілін ана тілі деп есептейтіндер. Ал 20-сы – орыс бөлімінде оқитын әр түрлі ұлт өкілдері. Олар қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде үйреніп жүргендер қатарында.

Студенттердің жас мөлшері – 17 жас пен 20 жас аралығы.

Эксперимент жүргізілген уақыт: 2014 – 2016 жылдар аралығы.

Эксперимент материалдары – оқыту бағдарламаларында көрсетілген тақырыптарға сәйкес ұсынылған сөздер мен сөз тіркестері, қазақ тіліндегі мәтіндер. Эксперимент мақсаты – стереотиптердің түрлерін, мағынасын ажыратулары, сөйлемдегі орны мен ролін дәлелдеп көрсете алулары арқылы олардың санасында әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасу мүмкіндігін анықтау.

Кестедегі тапсырмалар арқылы студенттердің стереотиптерді түсініп қолдана алу, сөйтіп өзінің тілдік санасында орнықтыру ерекшеліктеріне назар аудару; қазақ тілін ана тілі деп есептейтін, тілді еркін меңгерген студенттер мен қазақ тілін жаңадан үйреніп жүрген студенттердің стереотиптерді орынды пайдалану жиілігі арқылы әлемнің тілдік бейнесі мен стереотиптердің өзара байланысын санасында орнықтыруын бақылау;

Өзге тілді дәрісхана студенттеріне тапсырма төмендегі кесте бойынша берілді:

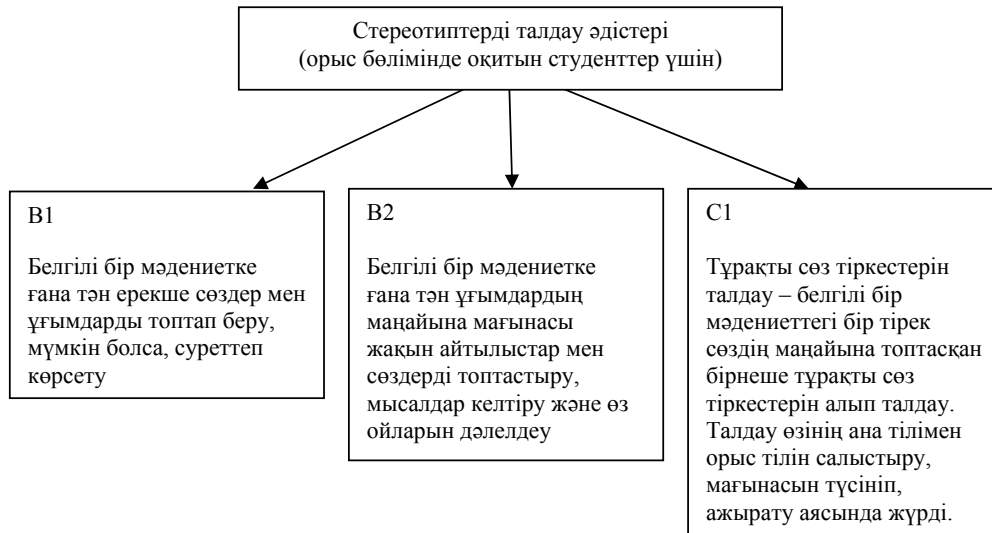
Эксперимент қорытындысы бойынша В1 деңгейінде қазақ мәдениетіне тән ерекше сөздер мен ұғымдарды топтап беруде студенттердің барлығы тапсырманы дұрыс орындаған, яғни 100% нәтиже көрсетті деуге болады. Ал тапқан сөздері мен ұғымдарын суреттеп көрсетуде топтың жартысы ғана тапсырманы дұрыс орындай алған. 50% нәтиже көрсеткен. Қалғандары өздерінің қиналатынын айтқан. Ал В2 деңгейінде қазақ мәдениетіне ғана тән ұғымдардың маңайына мағынасы жақын айтылыстар мен сөздерді топтастыру және оған мысалдар келтіруде студенттердің көпшілігі дерлік тапсырманы дұрыс орындап, 100% нәтиже көрсеткен. Тек үш студент қана келтірілген мысалдарды дәлелдеуде қиналғандарын айтқан. С1 деңгейінде бір тірек сөздің маңайына топтасқан бірнеше тұрақты сөз тіркестерін жазуда студенттер 100% нәтиже көрсетіп, тапсырманы барлығы дұрыс орындаған. Ал талдау жасауда, өзінің ана тілімен не орыс тілімен салыстыруда, 50% көрсеткішпен топтың жартысы ғана тапсырманы дұрыс орындай алған.

Ал қазақ тілді дәрісхана студенттеріне төмендегі тапсырмалар берілді:

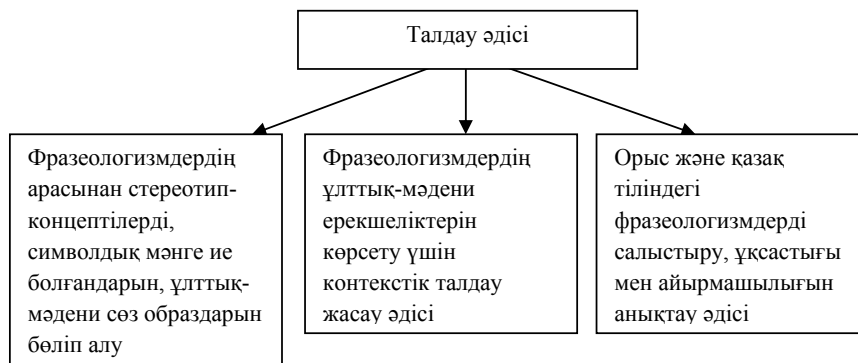
Экспериментке қазақ бөлімінің екінші және үшінші курс студенттері тартылды.

Екінші курстың он студентіне фразеологизмдердің арасынан стереотип-концептілерді, символдық мәнге ие болған стереотиптерді, ұлттық мәдени сөз образдарын теріп, әрқайсысын бөліп жазу тапсырылды. Бұлай бөлу фразеологизмдер табиғатының күрделілігінде болса керек. Тапсырманы орындауда студенттердің жартысынан астамы стереотиптердің арасынан символдық мәнге ие болғандарына мысалдар жазып, мағынасын талдап көрсетуге тырысқан. Бұл жерде олардың ұсынылған әдіс негізінде жасаған талдауы фразеологизмдердің ішкі тілдік табиғатын түсінуге ұмтылғанын, тілдің этнолингвистикалық, психоллингвистикалық портретін ашуға деген талпынысын байқатты.

2-кесте

3-кесте – Стереотиптерді талдау әдістері (қазақ бөлімінде оқитын студенттер үшін)

Бес студент ұлттық-мәдени сөз образдарына қатысты адамдардың өз қалауымен жасап алып, қатысым белгісіне айналдырған және оған белгілі бір мән-мағына беріп, өз сөздерінде пайдаланып жүрген стереотиптерге, басқаша айтқанда, сигнификативтік фразеологизмдерге мысалдар жазып, талдаған. Бұл талдау фразеологиялық бірліктер дифинициясына сөздік талдаулар жүргізуге негізделіп жасалған. Екінші курстың он студенті берілген мәтіндегі фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін көрсету үшін тұрақты сөз тіркестерін контекстік талдау әдісі үлгісінде көрсеткен. Стереотип-концептілерге үш студент қана мысалдар жазып, оларды талдауда фразеологизмдердің семантикалық құрылымын анықтауда қолданылатын функциональды-параметрлік тұрғыдан суреттеу әдісін пай-

даланған. Үшінші курс студенттері орыс және қазақ тіліндегі фразеологизмдерді салыстыру, ұқсастығы мен айырмашылығын анықтау үшін берілген мәтінге фразеологизмдерді салыстыру, ұқсастығы мен айырмашылығын анықтау әдісін пайдаланған. Бұл әдіс негізінде студенттер екі тілдегі ортақ заңдылықтарды тапқан, екі тілдегі фразеологизмдердің сөйлеу үрдісіндегі мағыналарына қарай айырмашылығын анықтаған. Сонымен бірге ұсынылған әдіс бойынша фразеологизмдердің қандай экстралингвистикалық факторларға негізделетініне де болжам жасаған. Алайда студенттердің он төрті ғана тапсырма үдесінен шыға алған. Қалған алтауы екі тілдегі фразеологизмдердің айырмашылығын тапқанымен, оларға тән ортақ заңдылықтарды көрсете алмаған.

Нәтиже мен талқы

Сонымен, эксперимент нәтижелерін қорытындылай келе мынадай тұжырымға келдік:

1) орыс бөлімінің В1 деңгейінде оқитын студенттер қазақ мәдениетіне тән ерекше сөздер мен ұғымдарды топтап бере алған; өздері тапқан сөздер мен ұғымдарды суреттеп көрсетуде қиналған, бұл суреттеп жазуға сөздік қордың жетпегенін көрсетеді;

2) орыс бөлімінің В2 деңгейінде оқитын студенттер қазақ мәдениетіне ғана тән ұғымдардың маңайына мағынасы жақын айтылыстар мен сөздерді топтастыруда тапсырманы толық орындаған. Кейбір студенттер алынған мысалдардың мағынасының жақындығын түсіндіре алмаған. Бұл деңгей студенттері үшін тапсырманың күрделі болғандығын байқатады;

3) орыс бөлімінің С1 деңгейінде оқитын студенттер бір тірек сөздің маңайына топтасқан бірнеше тұрақты сөз тіркестерін жазуда толық дұрыс нәтиже көрсете алған, ал өзінің ана тілімен не орыс тілімен салыстыруда студенттердің жартысы ғана тапсырманы түсінгенін көрсеткен. Бұл қазақ тілін толық меңгере қоймаған студенттердің орыс-қазақ тілдеріндегі тұрақты тіркестерді салыстыруда олардың мағыналық ерекшеліктерінің күрделілігін байқағаны деп бағамдауға болады;

4) қазақ бөлімінің екінші курс студенттері фразеологизмдердің арасынан стереотип-концептілерді, символдық мәнге ие болған стереотиптерді, ұлттық-мәдени сөз образдарын теріп, әрқайсысын бөліп жазған және жартысы ұсынылған әдіс негізінде дұрыс талдау жасай алған. Бұл студенттердің стереотиптердің түрлерін ажыратудың, оларға талдау жасаудың ауырлау екенін аңғарғанын көрсетеді;

5) Үшінші курс студенттері орыс және қазақ тіліндегі фразеологизмдерді салыстыру, ұқсастығы мен айырмашылығын анықтау үшін берілген мәтінге фразеологизмдерді салыстыру, анықтау әдісін пайдалана отырып, екі тілдегі ортақ заңдылықтарды тапқан, ұсынылған әдіс бойынша фразеологизмдердің қандай экстралингвистикалық факторларға негізделетініне де болжам жасаған. Болжам жасау қиындық келтірген студенттер де бар. Демек, экстралингвистикалық факторларды түсінудің студенттер үшін күрделі мәселе екені байқалады.

Фразеологиялық бірліктер құрамындағы лингвомәдениеттанулық мазмұнды талдағанда зерттеушілер ықыласы салыстыра зерттеуге қарай бұрыла беретінін байқауға болады. Осылайша фразеологиялық бірліктерге, мақал-

мәтелдерге, қанатты сөздерге текстологиялық және лингвомәдениеттанулық талдау жасау мысал алынып отырған халық тілінің этнолингвистикалық портретін ашып, сол халық сөйлеу мәдениетінің ерекшеліктерін, онда кездесетін стереотиптердің тілдесім үстіндегі түрлері мен сөйлеу тіліндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ұйымдастыру жолдарын көрсете алады деп қорытуға болады. Сөйлеу тіліндегі стереотиптерге лингвомәдениеттанулық талдау жасау арқылы студенттердің сөйлеу концептілерін оқып-үйрену мүмкіндігі артады. Өйткені олар сөйлеу тілінің ішкі формасынан бастап мақал-мәтелдерге, қанатты сөздерге, сентенцияларға (ойлар, түсініктер мен ұғымдар), прецеденттік аттарға, белгілі көркем шығармалардан алынған сюжеттерге талдау жасайды. Қорыта келе, когнитивтік лингвистика мен этнолингвистикада «стереотип» термині тіл мен мәдениеттің мазмұнын құрастыратын элементке жатады. Демек ұлттық ділден туындайтын мәселе ретінде түсініледі де, әлем бейнесімен байланысты болып келеді. Тілдік стереотиптер мен әлемнің тілдік бейнесінің ара қатынасы кейде бірінбірі толықтырып тұратын сияқты көрінсе, енді бірде бір-бірінің бөлігі сияқты әсер қалдырады, сондықтан тілдік стереотип әлем бейнесінің құрамындағы тілден тыс объектіге қатысты берілген айқындама, соған жасалған талдау сияқты әсер қалдырады [9].

Қорытынды

Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктер мен ондағы стереотиптердің ролін талдай отырып, мынадай тұжырым жасауға болады: кез келген этностың әлем бейнесі туралы пайымы сол этнос мүшесі қолданған сөздер мен сөйлемдерден, сол этнос өмірі мен тіршілігінен алынған мәтіндердің мазмұнынан ерекше жарқырай көрінеді және ол барлық мәдени стереотиптер үшін іргетас ролін атқара алады. Көптеген зерттеушілер пікірі әлемнің тілдік бейнесінің мифтердің, метафоралардың, коннотативті сөздердің көмегімен пайда болатындығын айтады. Осы аталған тілдік бірліктерді талдау ұлттық мәдениеттің өзіндік айырмашылығы мен ерекшелігін, өзгешелігін түсінуге көмектеседі.

Тілдің қазіргі дамуы кезеңінде мәдениеттегі тірек ұғымдар мен тірек сөздерді, сөз-символдар мен сөз – концептілерді, ділдік түсініктен туған стереотиптерді іріктеп, сұрыптап беру мен суреттеп, талдап жазу лингвомәдениеттанудағы ең бір өзекті міндеттердің бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика: синонимические средства. 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Языки русской культуры, 1995. – 464 с.
- 2 Толстая С.М. Стереотип и картина мира // Материалы международной научной конференции «Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: Екатеринбург, 8–12 сентября 2009 г. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 2009. – С. 262–264.
- 3 Барминский Е. Базовые стереотипы и их профилирование // Стереотипы в языке, коммуникации, культуре: Сборник статей / Сост. и отв. ред. Л.Л. Федорова. – Москва: РГГУ, 2009. – 598 с.
- 4 Чеснокова О.С. Национально-этнические образы в испанской фразеологии // Стереотипы в языке, коммуникации, культуре: Сборник статей / Сост. и отв. ред. Л.Л. Федорова. – Москва: РГГУ, 2009. – 598 с.
- 5 Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
- 6 Рыклин М. Сознание в речевой культуре // Террорологии. – Москва; Тарту: Эйдос, 1992. – С. 5.
- 7 Клейнер Ю.А. Формулы и клише // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии: Материалы международной научной конференции. – С. 374.
- 8 Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
- 9 Прохоров Ю.Е. Русские: коммуникативное поведение / 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Флинта; Наука, 2006. – 326 с.
- 10 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: лекционный курс – Москва: Гнозис, 2002. – 282 с.

References

- 1 Apresyan Yu.D. [Selected works. T I Lexical semantics: synonymous facilities.] 2 nd ed., Rev. and additional. Moscow: Languages of Russian culture, 1995. 464 p.
- 2 Tolstaya SM [Stereotype and world picture. Materials of the international scientific conference «Ethnolinguistics. Onomastics. Etymology»]. Ekaterinburg, September 8-12, 2009. Ekaterinburg: Publishing house of Uralsk. University, 2009. P. 262-264.
- 3 Bartminsky E. [Base stereotypes and their profiling. Stereotypes in language, communication, culture: collection of articles] Comp. and otv. Ed. L.L. Fedorova. Moscow: RGGU, 2009. 598 p.
- 4 Chesnokova O.C. [National-ethnic images in the Spanish phraseology. Stereotypes in language, communication, culture: a collection of articles] Comp. and otv. Ed. L.L. Fedorova. Moscow: RGGU, 2009. 598 p.
- 5 Karasik VI [Language Circle: Personality, Concepts, Discourse] Moscow: Gnosis, 2004. 390 p.
- 6 Ryklin M. [Consciousness in speech culture] M. Ryklin. Terrorology. Moscow; Tartu: Eidos, 1992. P. 5.
- 7 Kleiner Yu.A. [Formulas and clichés] Speech and mental stereotypes in synchrony and diachrony. Materials of the international scientific conference. P. 374.
- 8 Maslova V.A. [Linguoculturology] Moscow: Academy, 2001. 208 p.
- 9 Prokhorov Yu. E. [Russian: communicative behavior] 2 nd ed., Rev. and additional. Moscow: Flint; Science, 2006. 326 pp.
- 10 Krasnykh V.V. [Ethnopsycholinguistics and linguoculturology: a lecture course] Moscow: Gnosis, 2002. 282 p.